

In the article the theoretic-methodological research principles expounded, basic approaches to the problem of display and determination information – reconstructive technologies of personality are analysed. It is established that each information process in its complete form includes information source that generates signals that carry some message (data), coding (translation of meaning in symbols) the message for transmission over a communication channel, decoding of messages, various operations of its processing, issuing notice to the subscriber.

Keywords: information – reconstructive technologies, personality, research, determination.

Отримано: 17.10.2012 р.

УДК 376 – 056.36:159.222 – 053.4

І.М.Омельченко

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ ДЕТЕРМІНАНТ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Проаналізовано і запропоновано використовувати в спеціальній психології поняття «хронотоп». Розкрито зміст поняття «просторово-часові» детермінанти комунікативної діяльності та обґрунтована можливість його використання під час вивчення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку. Доведено, що комунікативна діяльність у дитинстві представляє собою багатовимірну систему, при цьому поняття простору в синтезі з поняттям часу, на основі ідеї хронотопа, допускає можливість її неієрархічності, більше того, не фіксованої, а тимчасової, функціональної організації.

Ключові слова: просторово-часові детермінанти, хронотоп, дошкільний і молодший шкільний вік, затримка психічного розвитку.

Проанализировано и предложено использовать в специальной психологии понятие «хронотоп». Раскрыто содержание понятия «пространственно-временные» детерминанты коммуникативной деятельности и обосновано возможность его применения в процессе изучения детей дошкольного и младшего школьного возраста с задержкой

психического развития. Доказано, что коммуникативная деятельность в детстве представляет многомерную систему, при этом понятие пространства в синтезе с понятием времени, на основании идеи хронотопа, допускает возможность ее неиерархичности, более того, нефиксированной, а временной, функциональной организации.

Ключевые слова: пространственно-временные детерминанты, хронотоп, коммуникативная деятельность, дошкольный и младший школьный возраст, задержка психического развития.

У сучасній психологічній науці актуальності набувають питання, пов'язані з дослідженням суб'єктивних складових особистісного розвитку. До таких належать категорії: «психологічний простір», «хронотоп», «просторово-часовий континуум», «транспектива», «життєвий простір», «хронотопічні характеристики життєвого світу» тощо. Просторово-часовий континуум особистості є характеристикою ціннісного особистісного простору та часу, а не тільки біологічним чи соціальним чинником, саме тому він виступає регулятором різних видів життєдіяльності, зокрема комунікативної (А.К. Болотова, І.М. Омельченко, А.В. Соколов та ін.) [1, 4, 8, 9].

У цьому зв'язку, особливої ваги в сучасному соціокультурному просторі набуває формування просторово-часових детермінант комунікативної діяльності, яка реалізується у реальній та віртуальній взаємодії дітей дошкільного та молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку. Тому, метою нашої статті є розкриття психологічного змісту поняття «просторово-часові» детермінанти комунікативної діяльності та обґрунтування ключових аспектів її дослідження у дітей із ЗПР. Відповідно, мета нашого дослідження відображена в наступних завданнях: по-перше, проаналізувати змістове наповнення понять «просторово-часові детермінанти», «хронотоп» у психологічних дослідженнях, по-друге, обґрунтувати основні аспекти її дослідження у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку із ЗПР.

Простір і час є онтологічною реальністю і фундаментальними категоріями індивідуальної свідомості (В.П. Зінченко, М.К. Мамардашвілі, Є.В. Суботський та ін.). Окремим аспектам вивчення часу життєдіяльності особистості присвячені наукові праці К.А. Абульханової-Славської, Л.Н. Акімової, Т.Н. Березіної, А.К. Болотової, В.Н. Буганової, Н.В. Головіної, Є.І. Головахи, О.О. Кроника, З.О. Кіреєвої, В.А. Ковальова, Т.О. Нестика, В.В. Рибалко, Б.І. Цуканова. Просторові координати життя висвітлені у працях Ю.Г. Абрамової, Н.А. Кондратової, О.М. Назарук, С.К. Нартової-Бочавер, О.М. Паніної, Ю.Г. Панюкової, Т.М. Титаренко, І.П. Шкуратової.

Поняття хронотопу було введено у вітчизняний науковий обіг завдяки філософським та літературознавчим роботам М.М. Бахтіна (М.М. Бахтін, 1966, 1974). Без досліджень у цьому напрямі неможливо уявити сучасну семіотику, історію, культурологію. У західній психології спробу побудувати хронотопічну модель життєдіяльності людини здійснив К. Левін (К. Левін, 1980). Уявлення про хронотоп знаходяться в основі його «теорії поля». Свідомість і поведінка людини розглядається К. Левіним у руслі існування одиниць часу різного масштабу, обумовлених життєвими ситуаціями. В часі він виділяє зони теперішнього, найближчого та віддаленого минулого й майбутнього, а в просторі – рівні реального та ірреального. Разом вони складають найважливіший елемент «поля», конфігурація якого визначає конкретні форми поведінки людини.

Поняття хронотопу активно використовується при аналізі структури переживання Ф.Є. Василюком (Ф.Є Василюк, 1984), який спирається у своєму дослідженні на розроблене К. Левіним поняття «життєвого світу». При цьому внутрішній аспект хронотопу визначається структурованістю внутрішнього світу, тобто наявністю або відсутністю «поєднуваності», під якою він розуміє суб'єктивне об'єднання різних життєвих відносин у внутрішньому просторі. У тимчасовому аспекті «поєднуваність», означає наявність суб'єктивних зв'язків послідовності між реалізацією окремих відносин. Отже, довжина, віддаленість, тривалість, поєднуваність, послідовність – все це терміни тезауруса, за допомогою якого дослідник описує хронотоп життєвого світу [2].

На початку 90-х років В.Я. Ляудіс (В.Я. Ляудіс, 1991) сформулювала хронотопічний підхід до усвідомлення простору й часу життя як особистісних якостей. Дослідницею було встановлено, що з появою розвинутої системи довільної пам'яті формується організація простору й часу життя особистості. Відповідно до її поглядів, пам'ять – регулятивне утворення, функцією якої є просторово-тимчасова (хронотопна) організація внутрішніх схем діяльності особистості, їхньої координації з динамікою цілей і змістів, що розгортаються в реальному, актуальному просторі й часі. На жаль, у роботах її учениць (Т.А. Павлова, 1993; Л.Б. Шнейдер, 1994) дослідження хронотопу обмежилось вивченням тимчасових факторів організації часу життя. Через цю неповноту наявного теоретичного матеріалу необхідно перейти до аналізу сучасного стану дослідження окремих складових хронотопу [7].

Вагомий внесок у створення методологічних основ діалогічного підходу зробив Г.О. Ковальов (Г.О. Ковальов, 1993), який

розробив системно-хронотопний підхід до розвитку та виховання людини [5, с. 19]. У відповідності із цим підходом проблеми індивідуального розвитку та виховання особистості розглядаються у зв'язку із включенням дитини у життєве середовище та засвоєнням нею норм і принципів організації зовнішнього простору і часу. На основі цього, у дитини формується суб'єктивна просторово-часова семантична організація, яка визначає індивідуальний стиль її міжсуб'єктивних зв'язків із зовнішнім середовищем.

Суб'єктивна просторово-часова семантична організація (за Г.О. Ковальовим, психологічний «хронотоп»), на етапі свого формування є інтеріоризованим буттям значущих внутрішніх зв'язків суб'єкта як предметних, так і соціальних. Сформувавшись, психологічний «хронотоп» визначає характер екстеріоризованих форм просторово-часових відносин суб'єкта із навколишнім світом та самим собою [5, с. 17]. На думку Г.О. Ковальова, оптимальна збалансованість зовнішнього та внутрішнього регулювання можлива завдяки відкритому діалогові, який є також і оптимальною умовою повноцінного розвитку та здорового функціонування психіки людини.

Дослідник В.П. Зінченко (В.П. Зінченко, 2001) зазначає, що хронотоп – це просторово-тимчасова структура, у якій за певних умов зовнішні й внутрішні форми можуть мінятися місцями. Хронотоп – це просторово-тимчасовий вимір свідомого та не-свідомого життя, сконструйований самою свідомістю. Простір і час є найсуворішою детермінантою буття, більш суворою, ніж соціум [3]. У хронотопі вигадливо переплітається суб'єктивне й об'єктивне, по-різному представлені значущі, смислові й ціннісні аспекти свідомості. Активний життєвий, творчий, всесвітній хронотоп неможливий поза ціннісним і смисловим виміром. Якщо час у хронотопі – це четвертий вимір простору, то цінності й смисли – п'ятий або перший вимір людського життя [4].

Одним із найсучасніших досліджень хронотопу в руслі культурно-історичної психології є робота Н.М. Толстих (Н.М. Толстих, 2010). Дослідниця доводить, що у ранньому дитинстві відбувається переважний розвиток просторової сторони індивідуального хронотопу: дитина активно «вбудовує» своє тіло у фізичний простір і простір предметів культури, «привласнює» ці простори, опановуючи доступними їй в безпосередньому контакті предметами. Дошкільне дитинство – період переважного розвитку, на якісно новому рівні, тимчасової сторони індивідуального хронотопу: тимчасова перспектива дошкільника починає включати його уявлення про все майбутнє життя, у тому числі

уявлення про кінець життя, про його етапи, інтенсивно розвивається здатність до цілепокладання й планування в часі своїх дій.

У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток просторової сторони індивідуального хронотопу. Етапам розвитку часової перспективи й, ширше, індивідуального хронотопу відповідають певні етапи в розвитку волі й довільності. Періоди переважного розвитку часової складової хронотопу є в той же час періодами розвитку волі, як зверненого в майбутнє бажання. Періоди переважного розвитку просторової складової хронотопу – це періоди становлення довільності як здатності до оволодіння своєю поведінкою в актуальному, «зараз» існуючому просторі життєдіяльності [10].

У психології В.І. Ковальовим запропоноване поняття транспективи як здатності з'єднувати сьогодення, перспективу (майбутнє) і ретроспективу (минуле). Транспектива – це не тільки рух психіки, що робить огляд часу й збігається зі спрямованістю об'єктивного часу – руху з минулого в сьогодення, а від нього до майбутнього, але рух назад від майбутнього до сьогодення й минулого. Транспектива – це здатність свідомості з'єднувати в сьогоденні минуле й майбутнє й тим самим підсумувати, інтегрувати час свого життя. Свідомість також реалізує прагнення індивіда до позачасовості, вічності, до контексту й масштабу історії й культури [6].

Характеристики хронотопа як комунікації позиціонуються А.В. Соколовим (А.В. Соколов, 2001), він розглядає взаємодію як рух матеріальних об'єктів у тривимірному геометричному просторі та астрономічному часі або рух ідеальних об'єктів (смислів, образів) у багатовимірному віртуальному просторі та часі. Він пропонує розрізняти три багатовимірних хронотопи: *генетичний хронотоп*, де відбувається рух біологічних образів і генетичних програм у біологічному часі й просторі (ареалі перебування даної популяції); *психічний (особистісний) хронотоп*, де існують смисли, засвоєні даною особистістю, це сфера духовного життя, сформована в процесі життєдіяльності людини; *соціальний хронотоп*, де відбувається рух смислів у соціальному часі й просторі, тобто в певному людському суспільстві [9].

На необхідності дослідження просторово-часових детермінант комунікативної діяльності наголошує російський дослідник О.О. Бодальов, він зазначає, що феномен спілкування багатогранний і складний, і його не можна зводити тільки до мовленнєвої взаємодії двох або декількох людей (усного чи письмового). Щоб одержати більш вичерпне уявлення про спілкування,

навіть маючи на увазі тільки людину, яка виявляє себе в ролі активного суб'єкта спілкування, ми зобов'язані глибоко й всебічно вивчити всі його іпостасі. Далі дослідник розкриває, які іпостасі він має на увазі: «якщо спілкування розуміти як спілкування людини з іншими людьми через засоби масової інформації, книги, кіно, театр, музику, спілкування її із самою собою, з силами природи, з Богом, з технікою, що вона олюднює, з тваринами, то тоді ми маємо право ввести поняття *«простору спілкування»* [8]

У межах фактологічного підходу до дослідження комунікативної діяльності дослідники О.О. Бодальов, Н.В. Васіна виокремлюють *три основні варіанти просторово-часової опосередкованості взаємодії людей*. По-перше, це спілкування в діапазоні відстані, що зумовлене здатністю органів чуття. По-друге, можливість взаємодії в минулому. По-третє, спілкування може бути опосередковане: тільки просторово (двосторонні канали зв'язку), або простором і часом (односторонні канали зв'язку) [229]. У зв'язку з цим, дослідники виділяють *три варіанти суб'єктивно-просторової опосередкованості відображення*: 1) актуальне відображення об'єкта, з котрим суб'єкт безпосередньо взаємодіє; 2) наявність досвіду безпосереднього відображення (пам'ять); 3) екстраполяція поточних уявлень із минулого досвіду в майбутнє: прогноз, або випереджаюче відображення (мислення, уява) [8].

При цьому опосередковуючою ланкою виступають різні «макети» людини – об'єкти відображення, що більшою чи меншою мірою увібрали в себе її якості. Це зображення різних видів: об'ємні та плоскі, динамічні й статичні, чорно-білі й кольорові. Це зображення людини шляхом її словесного опису, письмового чи звукового: у вигляді літературних персонажів; інформації про людей, що поширюється за допомогою каналів масової комунікації; у вигляді оцінок людини, у процесі повсякденного спілкування. До опосередковуючої ланки належать навіть відбитки-символи людини (відбитки рук, взуття), які є продуктами цілеспрямованої діяльності, що створюють культурне середовище суб'єкта відображення. Але можливість спілкування за допомогою зображень, відбитків з'являється лише на основі безпосередньої взаємодії [8, с. 19].

Отже, реальний феномен, яким є комунікативна діяльність, характеризується єдністю безпосередньої і опосередкованої взаємодії, цілісністю наявних уявлень, минулого досвіду та прогнозу. Вона реалізується дитиною в трьох часових формах: минулого, сьогодення і майбутнього. При цьому сама особистість

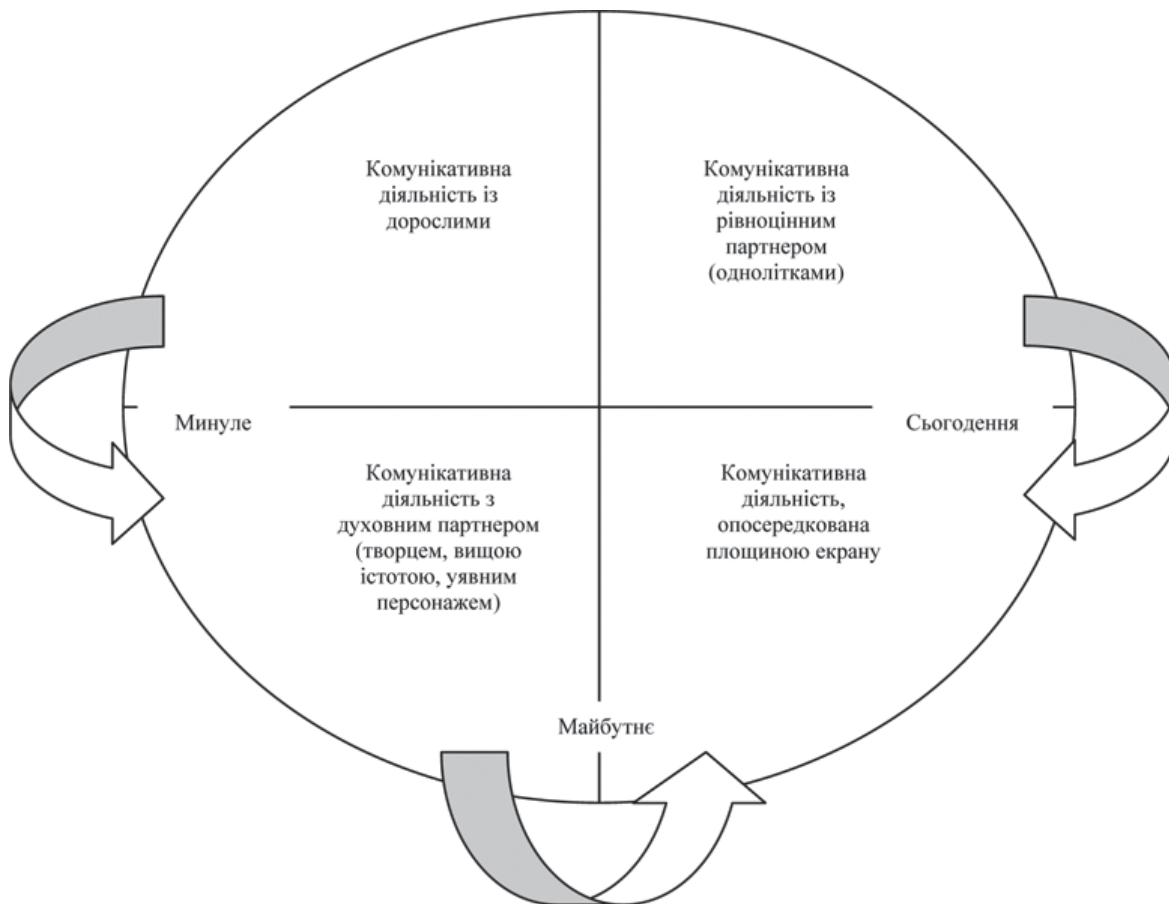
є інтегратором, організатором та координатором різних темпоральних функцій.

Виходячи з вищезазначеного, комунікативна діяльність у дитинстві представляє собою багатовимірну систему, при цьому поняття простору в синтезі з поняттям часу, на основі ідеї хронотопу, допускає можливість її неієрархічності, більше того, не фіксованої, а тимчасової, функціональної організації. Сьогодні у філософії, психології й суміжних науках виник ряд теорій різних просторів, які дозволяють підійти до розгляду цієї проблеми й у психології. Це теорія ідеального як специфічного простору, уявлення про віртуальний простір і реальність.

При цьому дитина, вступаючи у кожен із зазначених просторів, набуває в них свою присутність. З одного боку, вона формується й проявляється в комунікативній діяльності, констатуючи сам цей процес, з другого боку – обумовлює протікання різних форм суб'єктивного відображення й користується їхніми продуктами.

Хронотоп комунікативної діяльності реалізується в наступних секторах взаємодії дошкільника та молодшого школяра із ЗПР (див рис. 1). *Перший сектор* взаємодії представлений *дорослими*, тими, кого дитина до таких відносить (члени родини, сусіди, вихователі, чужі люди та ін.). *Другий сектор*, в якому взаємодія відбувається з рівноцінним суб'єктом – це однолітки (В.В. Абраменкова, М.О. Косвен, М.В. Осоріна, А.Г. Рuzська). *Третій сектор* є майже недослідженим, це духовні взаємини з Творцем або Вищою істотою, уявним партнером, з яким практично будь-яка дитина намагається встановити зв'язок, звертається в різних ситуаціях свого життя (В.В. Абраменкова, С.Л. Рубінштейн, В.В. Зеньковський). Саме цей сектор простору комунікативної діяльності визначає становлення категорії совісті в свідомості дитини та визначає особливості формування моральних уявлень про добро та зло. *Четвертий сектор* хронотопу комунікативної діяльності представлений обмеженим простором взаємодії зі світом дитини із ЗПР, що внаслідок дефекту, в сучасних умовах поєднується з відірваністю від світу віртуальною площиною екрана – телевізійного, комп'ютерного (Н.А. Носов, А.М. Орлов, П. Райнер) [1].

Проблема дослідження індивідуального хронотопу комунікативної діяльності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку залишаються поза увагою дослідників як у вітчизняній психології, так і за кордоном.

Рис. 1. Хронотоп комунікативної діяльності дошкільника та молодшого школяра із затримкою психічного розвитку

Відтак, вивчення проблеми просторово-часового континууму організації життєдіяльності дитини є теоретично й практично актуальним. Це обумовлено також відсутністю в сучасній психології цілеспрямованих системних досліджень особливостей розвитку просторово-часового сприймання в онтогенезі, темпоральної регуляції взаємин у соціальних контактах, специфіки розвитку просторово-часової орієнтації і транспектив на різних етапах становлення й розвитку особистості дитини з нормативним і атипичним психічним розвитком.

Звідси, вивчення просторово-часової організації комунікативної діяльності дитини із затримкою психічного розвитку, її взаємин з навколишнім життєвим середовищем може бути опосередкованим, як ми думаємо, трьома сферами впливу простору та часу:

– по-перше, у розвитку й становленні особистості: прояв просторово-часового фактора в психологічній структурі особистості як суб'єкта пізнання й самопізнання, її розвитку й самоздійснення в хронотопі;

– по-друге, у діяльності особистості: дослідження гетерохронності опанування діяльності й формування комунікативних навичок, часових особливостей процесу адаптації до нових вимог в умовах, що змінюються, включаючи ситуацію нестабільності;

– по-третє, комунікативної діяльності особистості: просторово-часової структури невербальної взаємодії, меж і особливостей саморозкриття особистості дитини в спілкуванні, особливостей організації спілкування й реалізації соціальних контактів з урахуванням просторово-часової характеристики міжособистісних взаємин.

У зазначеному руслі ці проблеми актуалізують завдання розвитку просторово-часової компетентності фахівців, які здійснюють корекційний розвиток, навчання і виховання дітей із ЗПР. У психолога, дефектолога, вихователя, батьків необхідно формувати, так звану, компетентність в часі, що становить, на нашу думку, основу комунікативної компетентності (Л.А. Петровська), і являє собою уміння раціонально використовувати часові ресурси, мінімізувати часові втрати у діяльності особистості, в організації й налагодженні соціальних контактів у реальному та віртуальному просторі.

Якщо теоретично з'єднати складові психіки – пам'ять, сприймання, прогноз, або випереджаюче відображення (мислення, уяву) як функціональні специфічні органи свідомості, то можна скласти приблизне уявлення про просторово-часові можливості й функції особистості.

Отже, особистість одночасно співвідноситься в екзистенціальному плані з іншими людьми й включається в особливі просторово-часові континууми діяльності й ціннісних взаємин. Відтак, перспективу подальших наукових розвідок, ми вбачаємо в дослідженні хронотопу комунікативної діяльності у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку із ЗПР. Адже, особистість, по-перше, погоджує свій суб'єктивний час із об'єктивним часом. По-друге, вона інтегрує й координує специфічні етапи життя – минуле, сьогодення й майбутнє, створюючи свій суб'єктивний час. По-третє, розвиваючись і самовиражаючись у просторі і часі, вона наділяє їх ціннісним характером, і стає суб'єктом життєтворчості, здатним до планування, прогнозування і цілепокладання. Окреслені нами ключові аспекти дослідження хронотопу комунікативної діяльності у дітей із ЗПР потребують подальшого теоретичного обґрунтування та емпіричного дослідження.

Список використаних джерел

1. Болотова А.К. Психология организации времени : учебное пособие для студентов вузов / А. К. Болотова. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 254 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Василюк Федор Ефимович. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
3. Зинченко В.П. Время – действующее лицо / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 36–55.
4. Зинченко В.П. Ценности в структуре сознания / В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 2011. – №8. – С. 85–98.
5. Ковалев Г.А. Психическое развитие ребенка и жизненная среда / Г.А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1993 – № 1. – С. 13–23.
6. Ковалев В.И. Особенности личностной организации времени жизни // Гуманистические проблемы психологической теории / В.И. Ковалев. – М. : Наука, 1995. – С. 179-184.
7. Ляудис В.Я. Культура памяти / В.Я. Ляудис // Мир психологии. – 2001. – №1. – С. 14–23.
8. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты) / [под ред. А.А. Бодалева, Н.В. Васиной]. – СПб. : Речь, 2005. – 324 с.
9. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: учебное пособие / А.В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002 – 461 с.
10. Толстых Н.Н. Хронотоп: культура и онтогенез : монография / Н.Н. Толстых. – Смоленск – Москва, Универсум, 2010. – 312 с.

The concept «chronotopos» is analysed and is offered to use in special psychology . The content of concept «existential» preconditions of communicative activity is opened and the possibility of its application in the course of studying of children of preschool and younger school age with a delay of mental development is proved. It is also proved that communicative activity in the childhood represents multidimensional system, thus concept of space of synthesis with concept of time, on the basis of idea chronotopos, allows possibility of its not hierarchy, moreover, the unstable, temporary, functional organization.

Key words: existential determinants, chronotopos, communicative activity, preschool and younger school age, delay of mental development.

Отримано: 6.10.2012 р.